

УДК 94(410.1):316.343.3:323.38]”1215/1265”

СОЦІАЛЬНІ ЗРУШЕННЯ В АНГЛІЇ XIII СТ.: ВІД ВЕЛИКОЇ ХАРТІЇ ВОЛЬНОСТЕЙ ДО УТВОРЕННЯ ПАРЛАМЕНТУ (1215–1265)

Остап ЛАГОЙДА

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

У статті досліджено становище та розвиток соціальної структури англійського суспільства в XIII ст., від підписання Великої хартії вольностей (1215 р.) до утворення парламенту (1265 р.). Проаналізовано роль всіх верств населення у Баронських війнах та інших громадянських конфліктах, а також зміни їх правового та економічного становища внаслідок впровадження конституційних документів. Охарактеризовано появу парламенту та його роль у врегулюванні станової боротьби в Англії.

Ключові слова: середньовічна Англія, Баронські війни, соціальна структура, суспільні взаємовідносини, парламент.

В XIII ст. в Англії відбувалися активні соціально-політичні зміни, передумовою для яких було правління Річарда I (1189–1199), котре в економічному плані було невдалим. Безпосередньою причиною для зрушень стало правління Іоанна Безземельного (1199–1216), яке ознаменувало собою втрату більшості англійських володінь у Франції. Ці чинники привели до широкого невдоволення усіх прошарків населення в Англії.

Важливість теми полягає у необхідності простеження соціального розвитку в Англії XIII ст. для визначення його впливу на політичні зміни, які продовжувалися протягом усього століття.

Історіографія досліджуваної проблеми представлена працями радянських та англійських істориків. Серед використаних в публікації робіт варто відзначити узагальнюючі праці Айзека Азімова [1], Артура Мортонна [9] і Валентини Штокмар [14], присвячені середньовічній історії Англії в досліджуваний період. Не менш важливими є роботи Михайла Барга [2], Євгенія Космінського [8] і Сергія Сказкіна [12], в яких досить широко описується розвиток феодалних відносин і становище селянства в Англії у XIII ст. Особливе місце займає праця Євгенії Гутнкової [4], яка освітлює стану боротьбу в Англії у XIII ст., розкриваючи структурні особливості англійського парламенту.

Джерелами для даної роботи виступали тексти англійських документів XIII ст., оригінали і переклади яких представлені в праці,

складеній під редакцією Дмитра Петрушевського – відомого російського і радянського історика-медієвіста [11].

Метою даної роботи є аналіз соціального розвитку в Англії у період від укладення Великої хартії вольностей (1215 р.) до утворення парламенту (1265 р.) в контексті політичних подій у державі.

В XIII ст. основним соціальним і господарським елементом англійського суспільства залишалася феодална вотчина – манор, що представляв собою комплекс доменних земель феодала, общинних угідь і наділів залежних і вільних селян. До цього часу загальна кількість таких вотчин значно збільшилася завдяки дробленню вже існуючих наділів, внаслідок чого в Англії відбувся розклад вотчинних комплексів. З розвитком ринку також зростали потреби феодалів, що призводило до посилення панщини та наступу на общинні частини землі, Розпочалась так звана феодална колонізація, яка особливо загострилася в XIII ст.

Сотенні сувої XIII ст. дозволяють установити взаємовідносини між манором і селом. За ними, в аграрній структурі Англії в цей період проглядалися три системи: селища з общинною організацією (слабо проявлялося), система фрігольдів, що представляла собою комплекс вільних утримань всередині манору, і безпосередньо сам манор, при тому позаманорні утримання були незначні [12, с. 180].

Політичний розвиток Англії в XIII ст. ішов в сторону централізації феодалної держави. Представники кожного стану мали свої інтереси у цьому: барони бажали зміцнити експлуатацію сільського населення, а рицарі, міщани і верхівка селян прагнули ослабити свавілля великих феодалів. Таким чином, період правління Іоанна Безземельного став першим етапом політичної і соціальної боротьби в Англії. Чималі гоніння за неугодами королю магнатами та постійні порушення феодалних традицій призвели до створення могутньої баронської опозиції, яку також підтримала церква. Після поразки короля Іоанна у війні з французами (1202–1214 рр.), наслідком якої була втрата чисельних земель на материку, англійське суспільство почало згуртовуватися. Втрата володінь у Франції привела до процесу поступового змішання саксів та нормандців завдяки появі інтересу нормандських баронів до справ королівства [1, с. 294–295].

В той же час, невдоволення правлінням Іоанна зростало: введення нових податків знекровлювало населення, особливо сільське. Бажання баронів ослабити владу короля і поширити свій вплив зростало, про що повідомляють джерела: *«Явилися суди [в Лондон] до*

короля... магнати... і зажадали, щоб він підтвердив деякі вольності і закони короля Едуарда разом з іншими вольностями, їм і королівству Англії і церкві англійській, як вони містяться в хартії короля Генріха I... Чуючи ж це, король ... зажадав перемир'я до кінця паски...» [5, с. 92]. Ці протистояння призвели до виникнення документу, відомого як Велика хартія вольностей (1215). Першим її пунктом стала стаття про свободу Церкви Англії: «По-перше, дали ми перед Богом свою згоду і теперішньою хартією нашої підтвердили за нас і за спадкоємців наших на вічні часи, щоб англійська церква була вільна і володіла своїми правами в цілості і своїми вольностями недоторканими...» [3, с. 96]. При тому, що ініціатором даного документу була знать, його не можна назвати цілком феодальним, оскільки в ньому враховувалися також інтереси народу, в тому числі пункти щодо утвердження прав малолітніх спадкоємців та вдів, автономії Лондона, справедливого суду та ін. Щодо самих баронів, то король зобов'язався не арештовувати їх і не позбавляти майна без суду рівних їм перів, що відміняло утверджене право монарха на втручання в сеньйоріальний суд [6, с. 183].

Під страхом збройного конфлікту з баронами Іоанн Безземельний був змушений підписати Хартію. Однак на цьому боротьба не закінчилась – Іоанн, підтриманий папою, розпочав Першу баронську війну (1215–1217 рр.), яка, однак, закінчилась смертю короля. Велика хартія вольностей продовжила діяти, давши англійському суспільству новий для держави принцип – закон вище влади короля [1, с. 299].

Розбіжності між баронами та рицарями – представниками прошарку феодалів, існували ще з часів нормандського завоювання, однак в XIII ст. вони особливо поглибилися, оскільки репрезентувалися тепер не тільки земельними наділами і доходами, а ще й характером їх господарства і політичною позицією. Англійське рицарство все більше втрачало характер воєнного стану і перетворювалось в земельних господарів, однак зацікавленість у розвитку ринку і обмеженні влади великих феодалів зближувала цей прошарок з міщанами і сільською верхівкою. Таким чином, рицарі залишалися незамкнутим станом в Англії на протигагу баронам, які складали замкнуту групу феодальної аристократії [6, с. 182].

Розглядаючи соціально-майнову еволюцію баронів, як вищої англійської феодальної знаті, варто зазначити, що їх чисельність на початок XIII ст. дещо зросла, тим самим розширюючи владну піраміду Англії і приводячи все більше феодальних власників в безпосередній контакт з короною [2, с. 109]. Це стало можливим

лише завдяки дробленню первісних, великих бароній, що призвело до поширення розшарування і серед вищої знаті в англійському суспільстві.

Формально, у XIII ст. феодали Англії несли різноманітні фінансові повинності перед короною, в тому числі соціальні і військові виплати. Однак, такі побори не були настільки важкими для феодалів, як для представників інших прошарків суспільства. Соціальні виплати, які ще в кінці XII ст. були доволі частими і обтяжливими, з часу утвердження Великої хартії вольностей втратили своє значення, а до кінця XIII ст. і зовсім перестали бути істотними. Щодо щитових грошей, то вони продовжували бути непостійними і часто росли протягом всього XIII ст., незважаючи на заборону такого підходу Хартією. Однак, цей побір не падав повністю на феодалів, так як їм вдавалося перекладати значну його частину на вільне і вілланське селянство, яке було змушене виплачувати частину щитових грошей в числі інших рент [4, с. 233–234].

Розшарування селянства, що розпочалося ще задовго до XIII ст., за правління Іоанна ще більше посилилось. Особливо швидко диференціація проходила серед вільного селянства – фрігольдерів, де верхівка соціального стану досягла рівня, близького до нижчих феодалів. Натомість, основна маса вільних селян досягала такого рівня бідності, що не могла використовувати свої привілеї. Феодално-залежні селяни – віллани розділялись на дві групи: верхівка, що багатіла на торгівлі, і решта селянства, що становила більшість, яка продовжувала бідніти, намагаючись виплачувати ренту, що постійно збільшувалась [6, с. 181].

Єдиною юридично визнаною формою земельного володіння стало привілейоване вільне утримання, що все більше нагадувало приватну власність. Однак, юридичне становище фрігольдера при цьому було неоднозначним в загальному праві, що ускладнює визначення його суспільної приналежності. Проте, оскільки фрігольд представляв собою універсальну форму земельного володіння, вільні утримання в Англії XIII ст. розрізнялися лише за формальними ознаками: за тривалістю владного титулу (довічний і спадковий) і за родом повинностей, пов'язаних з утриманням: воєнне, служиве, міське, рентне і церковне. При цьому всі ці форми вільного утримання, за винятком служивого і церковного, ближче до кінця XIII ст. настільки втратили суспільну визначеність, що стали просто утриманнями вільних людей [2, с. 160–161].

Питання про вілланський наділ є однією з найважливіших проблем в соціально-економічній історії Англії. Більшість території манору складала земля, що оброблялася панщизняною працею вілланів, максимальний об'єм якої не був визначений. При цьому, вілланство не було однорідним. Відомо, що в Англії віллани поділялись на віргатаріїв, які мали повний наділ, напіввіргатаріїв, що відробляли панщину в половинному обсязі, і коттерів, що представляли собою найманих сільських робітників через незначний розмір наділів і, як наслідок, меншу повинність; ще більш строкатим був склад вільного населення. І хоча розвиток загального права поставив різку грань між вільними і вілланськими утриманнями, до кінця XIII ст. не виробилось точних ознак, за якими можна було б їх відрізнити один від одного [8, с. 257].

Розвиток товарно-грошових відносин напряму впливав на господарський устрій англійського села, що призводило до комутації ренти, подальшого розшарування селянства і звільнення сільської верхівки з прошарку вілланів – з однієї сторони. З іншої – зростання експлуатації селян з боку феодалів, які прагнули збільшити власні прибутки, що призводило до збільшення ренти і спроб повернути панщину на окремих територіях задля укріплення позицій феодального прошарку. Протягом XIII ст. ці дві тенденції були основою соціальної боротьби в Англії [4, с. 45].

На посилення експлуатації населення відповідало спротивом, який в XIII ст. носив переважно локальний характер. Віллани та фрігольдери діяли різними способами: знищували огорожі лордів на общинних землях, відмовлялись виплачувати збільшені ренти і виконувати додаткову панщину, шукаючи правосуддя в королівських судах, виступали проти лордів і чиновників та інколи тікали в міста [6, с. 181]. Таким чином, дії селян носили виключно антифеодальний характер. Судові справи щодо цих виступів порушувались, як правило, постраждалими феодалами, які сподівались на підтримку держави, поки селяни намагались захищати свої права [4, с. 124].

Щодо міського прошарку, то в Англії XIII ст., як і в більшості країн Західної Європи, він був одним з найважливіших соціальних факторів централізації держави, оскільки сприяв посиленню політичних і фінансових позицій корони. Таким чином, відношення королівської влади до міщан було значно кращим ніж до селянства, підтвердженням чого є прагнення встановити союз із містами, забезпечуючи їм розвиток торгівлі, безпеку ринків і торгових шляхів, розвиток ремесла в містах та інші економічні потреби.

Частина таких інтересів міщан проявляється у Великій хартії вольностей як, наприклад, встановлення єдності мір і ваги: «Одна міра вина нехай буде по всьому нашому королівству, і одна міра пива, і одна міра хліба, саме лондонська чверть, і одна ширина фарбованих сукон і нефарбованих і сукон для панцирів, саме два лікті між краями; то же, щодо мір, нехай відноситься і до ваги» [3, с. 106]. Королівська підтримка міського прошарку, а саме – міського ремесла, чітко проглядалась протягом XIII ст., в тому числі – в роздачі різноманітних привілеїв навіть для невеликих міст, передбачаючи широкий економічний розвиток в Англії.

Після смерті Іоанна Безземельного в 1216 р. королем став його малолітній син Генріх III (1216–1272), при якому вся влада у державі належала баронам. Протягом наступних років, король знову посилив свій вплив у країні, після чого соціальне становище Англії знову загострилось внаслідок свавілля королівських чиновників. Протягом XIII ст. барони намагалися повернути відмінені Генріхом олігархічні привілеї, опираючись на досвід Першої баронської війни, однак їх боротьба була незначною, так як не стосувалася інших прошарків суспільства, і тому політичні претензії баронів не вдалося реалізувати. Таким чином, правління Генріха III стало періодом посиленої централізації влади в Англії, завдяки використанню королем центрального і місцевого політичного апарату у власних інтересах [4, с. 290].

Політичний конфлікт розгорівся з новою силою вже в 1258–1267 рр. Передували цьому сутички короля з баронами внаслідок фінансових потреб корони та засилля іноземців, покровителем яких був сам Генріх. До середини XIII ст. масштаб невдоволення серед вищої знаті досяг критичної межі внаслідок намагання Генріха здобути сицилійську корону для свого сина, що передбачало суттєві витрати, які мали впасти на плечі баронів. Незадоволення також проявляли рицарі та міщани, інтереси яких лиш доволно враховувалися статтями Великої хартії вольностей. При тому, деякі з них, в протиріччях рицарів та міщан з баронами, надавали підтримку останнім. Невизначеним лишається лише характер опозиції селянства, однак їх участь мала місце у повстанні, ймовірно через ті ж великі побори і присутність іноземців у владі. Таким чином, у цьому конфлікті так чи інакше взяли участь всі прошарки суспільства Англії [14, с. 66].

Наслідком виступу стало чергове обмеження влади монарха, викладене в Оксфордських провізіях (1258 р.), які фактично знову встановлювали в державі владу баронів, а також сприяли ліквідації

впливу іноземців і виконанню ряду економічних потреб баронів, рицарів, міщан і верхівки фрігольдерів. Завдяки цьому документу вищій знаті таки вдалося домогтися своїх олігархічних планів, оскільки державна влада передавалася раді 15 баронів, які повністю контролювали адміністративний апарат: *«І вони [п'ятнадцять] матимуть владу давати сумлінно поради королю щодо управління королівством і про всі справи, які відносяться до короля або до королівства, і виправляти і відшкодовувати все те, що вони матимуть за потрібне відшкодовувати і виправляти. І [вони матимуть владу] над верховним суддею і над усіма іншими людьми. І якщо не всі вони можуть бути присутніми, то те, що зробить більшість, буде визнано міцним і встановленим»* [10, с.160, 162]. Звісно, це не могло вирішити всі соціальні проблеми в державі.

Союзникам баронів були надані мізерні поступки, які і близько не могли зрівнятися з новими повноваженнями великих феодалів. Через подальшу винятково олігархічну політику нової влади населення продовжувало виступати, бажаючи відстояти свої права. Протестуючим вдалося також заручитися підтримкою спадкоємця престолу Едуарда, який, прагнучи виставити себе захисником «общини», заявив, що він *«до смерті буде стояти за общину і доб'ється виконання обіцяного»* [4, с. 296–297]. Зважаючи на ці фактори, барони були змушені видати Вестмінстерські провізії (1259 р.), які відповідали інтересам рицарів, міщан і верхівки вільних селян, забезпечуючи їм розширення прав і захист від свавілля феодалів. Цей документ в першу чергу відстоював інтереси рицарства, яке тепер мало перед баронством значно більше прав, які в більшості мали судовий характер, в тому числі право на королівський суд проти сеньйора, а дрібні феодалі і верхівка селянства отримали ряд статей, які стосувалися місцевого управління, спрощуючи судові процеси в округах: *«Щодо чергових судових зборів, які влаштовуються шерифом під час його поїздок, постановлено, що нехай немає необхідності бути на них архієпископам, єпископам, абатам, пріорам, графам, баронам, ні будь-яким церковним людям або жінкам, якщо спеціально не буде потрібною їх присутність...»* [4, с. 297; 13, с. 176–178]. Соціальне становище в державі нарешті почало збалансовуватися, однак, як виявилось, ненадовго.

Підписання Вестмінстерських провізій стало причиною розколу всередині баронської опозиції. В період феодальної кризи особливо загострилися політичні розбіжності, що призвело до ряду незначних конфліктів у баронському осередку. Однак вже згодом протистояння англійського суспільства з Генріхом III відновилося –

відбулася одна з найважливіших подій в історії Англії XIII ст. – Друга баронська війна (1264–1267 рр.), і, як наслідок – створення парламенту, що можна вважати новою сторінкою в соціальній історії держави.

Причиною для війни стала чергова спроба Генріха III повернути собі повноту влади з підтримкою папи і французького короля, використовуючи протиріччя між баронами і рицарським прошарком. Однак, тій частині опозиції, що підтримувала положення Вестмінстерських провізій, на чолі з бароном Симоном де Монфором вдалося розгромити королівські війська, а самого короля захопити в полон. Відзначимо, що при баронській організації цього виступу, до нього мали відношення не тільки барони і рицарі. І хоча місце і роль простого селянства у повстанні важко визначити, більш ясно можна прослідкувати участь міст.

Ще з 1261 р. міста розділились на два табори: одна частина, в тому числі Лондон, активно підтримувала Монфора, а інша, серед яких були такі міста як Рочестер і Вінчестер, лишалися на стороні короля. При цьому, міста нерідко міняли свою позицію протягом війни [4, с. 303–304]. 20 січня 1265 р. у Вестмінстері був скликаний перший англійський парламент, який привласнив собі найвище керівництво державними справами, і де, окрім баронів і вищого духовенства, участь взяли по два рицаря від кожного графства і по два міщанина від кожного великого міста Англії, що стало початком створення першого станового представницького органу в країні. Безсумнівно, вихід цих двох прошарків на політичну арену мав велике значення. Однак, участь у повстанні селян, яких в більшій мірі зміни не торкнулися, тривожила баронів через можливість виникнення нових соціальних проблем. Цей фактор посприяв ослабленню опозиції і, як наслідок, поразці Симона де Монфора. Повернення короля до влади, при тому, не ознаменувало собою ліквідацію парламенту. Він продовжував існувати і відіграв важливу роль в Англії і після правління Генріха III [12, с. 185].

Парламент, який скликався надалі, за соціальною ознакою поділявся на три основні частини. Перша частина складалася з баронів, які отримували особисте запрошення від короля, і в XIV ст. перетворилася на палату лордів. Таке утворення вело своє походження з ради магнатів, яка регулярно збиралася вже в другій половині XIII ст. При Генріху III на цю раду викликалися архієпископи, єпископи, значна кількість абатів і чимало баронів. Друга частина складалася з представників графств – рицарів, які на початку XIV ст. отримали загальну назву «представників громад».

Однак, рицарське представництво у перші десятиліття існування парламенту далеко не складало єдиного цілого. Представники графств займали різноманітні посади і діяли окремо один від одного. Третім елементом парламенту були представники міст. Вони, як і графські рицарі, були виборними представниками, але при цьому в перший період існування парламенту займали в ньому особливе місце [4, с. 335, 363, 388].

Таким чином, можемо стверджувати, що в Англії у XIII ст. відбувалися кардинальні соціальні зміни, які торкнулися усіх прошарків населення. Укладення Великої хартії вольностей і подальші конституційні реформи, що були призвані врегулювати стану боротьбу, призвели до розвитку суспільних відносин в державі. Все XIII ст. було проникнуте протистоянням населення з королівською владою, фіналом якого стало утворення парламенту як першого станово-представницького органу влади в Англії, що дало поштовх для розвитку демократії в Західній Європі.

Список використаних джерел та літератури

1. А. Азимов, *История Англии. От ледникового периода до Великой хартии вольностей*, пер. Н. Поздняковой, Москва 2005, 319 с.
2. М. Барг, *Исследования по истории английского феодализма в XI–XIII вв.*, Москва 1962, 381 с.
3. *Великая Хартия Вольностей*, [в:] *Памятники истории Англии XI–XIII вв.*, ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, с. 96–117.
4. Е. Гутнова, *Возникновение английского парламента*, Москва 1960, 582 с.
5. *Извлечения из хроник, относящиеся к Иоанну Безземельному*, [в:] *Памятники истории Англии XI–XIII вв.*, ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, с. 88–95.
6. *История Средних веков*, ред. С. Сказкин, Москва 1977, т. 1, 471 с.
7. М. Квеннелл, *Повседневная жизнь в Англии во времена англосаксов, викингов и норманнов*, пер. Т. Ковалева, Санкт-Петербург 2002, 384 с.
8. Е. Косминский, *Исследования по аграрной истории Англии XIII в.*, Москва–Ленинград 1947, 484 с.
9. А. Мортон, *История Англии*, пер. Н. Чернявской, Москва 1950, 464 с.
10. *Оксфордские провизии*, [в:] *Памятники истории Англии XI–XIII вв.*, ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, с. 150–163.

11. *Памятники истории Англии XI–XIII вв.*, ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, 238 с.
12. С. Сказкин, *Очерки по истории западноевропейского крестьянства в Средние века*, Москва 1968, 378 с.
13. *Уэстминстерские провизии*, [в:] *Памятники истории Англии XI–XIII вв.*, ред. Д. Петрушевский, Москва 1936, с. 168–179.
14. В. Штокмар, *История Англии в Средние века*, Санкт-Петербург 2005, 203 с.

СОЦИАЛЬНЫЕ СДВИГИ В АНГЛИИ XIII в.: ОТ ВЕЛИКОЙ ХАРТИИ ВОЛЬНОСТЕЙ ДО ОБРАЗОВАНИЯ ПАРЛАМЕНТА (1215–1265)

Остап ЛАГОЙДА

Черновицкий национальный университет имени Юрия Федьковича

В статье исследовано положение и развитие социальной структуры английского общества в XIII в., от подписания Великой хартии вольностей (1215 г.) до образования парламента (1265 г.). Проанализирована роль всех слоев населения в Баронских войнах и других гражданских конфликтах, а также изменения их правового и экономического положения в результате внедрения конституционных документов. Охарактеризовано появление парламента и его роль в урегулировании сословной борьбы в Англии.

Ключевые слова: средневековая Англия, Баронские войны, социальная структура, социальные взаимоотношения, парламент.

SOCIAL CHANGES IN ENGLAND IN THE XIII CENTURY: FROM MAGNA CARTA TO THE CREATION OF PARLIAMENT (1215–1265)

Ostap LAGOYDA

Yurii Fedkovych Chernivtsi National University

The article examines the position and development of the social structure of English society in the XIII century, from the signing of Magna Carta (1215) to the creation of a parliament (1265). The role of all segments of the population in the Barons' war and other civil conflicts, as well as changes in their legal and economic position as a result of the introduction of constitutional documents was analyzed. The emergence of parliament and its role in the settlement of the class struggle in England was characterized.

Key words: medieval England, Barons' War, social structure, social relations, parliament.